

VIRTUS

26 | 2019

Johan Oosterman

Persoonlijk, kostbaar, gekoesterd

Het gebedenboek van Maria van Gelre

119

‘Maria van Gelre en haar gebedenboek’ is de titel van het project dat in 2015 van start is gegaan en dat beoogde het gebedenboek van Maria van Gelre toegankelijk te maken voor onderzoek en het publiek door restauratie en digitalisering, en door het organiseren van een tentoonstelling. Het project was een samenwerking van de Staatsbibliotheek zu Berlin, waar het boek bewaard wordt, Museum Het Valkhof en de Radboud Universiteit, beide te Nijmegen. In het onderzoek was van meet af aan duidelijk dat het gebedenboek alleen te begrijpen viel door grondig onderzoek naar de context waarbinnen het ontstaan is en gebruikt werd: de wereld van Maria van Gelre. In deze bijdrage staat het gebedenboek centraal en vooral de wijze waarop dit verbonden is met de degene die het heeft laten maken en die het tot aan haar dood in bezit heeft gehad. Waaraan zien we het persoonlijke karakter van dit boek, hoe was Maria betrokken bij de totstandkoming en valt er iets te zeggen over het gebruik van dit boek. Was het alleen een pronkjuweel of is het daadwerkelijk intensief gebruikt?¹

1 Bij de tentoonstelling verscheen een boek waarop voor deze bijdrage vaak is teruggegrepen. Voor specifieke ontleningen en verdere achtergronden, verwijs ik niettemin vaak naar andere publicaties. Het boek bij de tentoonstelling: J. Oosterman e.a., *Ik, Maria van Gelre. De hertogin en haar beroemde gebedenboek (1380-1429)* (Zwolle, 2018). Zie verder: J. van der Laan, ‘Mary of Guelders and her book. Prolegomena to the study of a remarkable manuscript’, *Ons Geestelijk Erf*, 86 (2015) 178-218; J. Oosterman, ‘Hait Laissen Scriven. Het gebedenboek van Maria van Gelre als programma’, *Numaga Jaarboek* (2015) 26-36.

Maria met kind en links geknield de opdrachtgeefster, Maria van Gelre (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, ca. 1425; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 476v)

Maria en haar boek

Maria werd op 24 februari 1380 geboren in Normandië als Marie d'Harcourt. Ze stamde uit een vooraanstaande Normandische familie terwijl ze via moederszijde verwant was aan het Franse koninklijke huis: de oudste zus van Maria's moeder, Jeanne de Bourbon, was gehuwd met koning Charles V de Valois. Maria verbleef vanaf 1396 aan het hof van Louis d'Orléans en Valentina Visconti. In 1405 trouwde ze met Reinald IV, de hertog van Gulik en Gelre. Het huwelijk moest de banden tussen Gelre en Frankrijk verstevigen en moest Gelre aan een wettige erfgenaam helpen. Het huwelijk bleef kinderloos.

Hoe bewogen haar leven ook was, Maria van Gelre zou vermoedelijk nauwelijks aandacht hebben verkregen in de geschiedschrijving als ze niet het oogverblindende gebedenboek had laten maken dat blijkens een aantekening van de kopiist op 23 februari 1415 gereed was. Het boek is een van belangrijkste Nederlandse kunstwerken uit het begin van de vijftiende eeuw. De verluchting is van hoge kwaliteit en het boek was oorspronkelijk op alle pagina's gedecoreerd. Inhoudelijk wijkt het af van standaard gebeden- en getijdenboeken, zowel door de enorme omvang als door de inhoudelijke complexiteit. De oorspronkelijke codex, gemaakt van uiterst dun perkament (0,05-0,07 mm) moet uit meer dan 600 folia hebben bestaan (en was daarmee driemaal zo dik als wat gebruikelijk was). Het handschrift bevatte decoratie op alle pagina's en was voorzien van meer dan honderd miniaturen, talrijke geïllustreerde initialen en kleine figuurtjes in de marge, wel als drôleriën aangeduid (afbeeldingen p. 131, 132-133 en 136). Het handschrift is omstreeks 1425 uitgebreid, maar in de loop der eeuwen ook moedwillig beschadigd. Omstreeks 1615 is het in twee delen gesplitst. Het kleinste deel bevindt zich tegenwoordig in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen (Cod. 1908), het omvangrijkste en veruit rijkst verluchte deel, wordt bewaard in de Staatsbibliothek zu Berlin (Ms. germ. qu. 42). Uit beide delen zijn na deze splitsing nog weer bladen verdwenen. Het Berlijnse deel was in een zeer kwetsbare toestand. De afgelopen jaren is een begin gemaakt met conservering, werk dat in de komende jaren nog wordt voortgezet.

Iconisch is de miniatuur waarop hertogin Maria van Gelre is afgebeeld (afbeelding p. 130). Terwijl opdrachtgevers in gebeden- en getijdenboeken altijd knielend worden weergegeven, in gebed en gericht tot Maria, God of een heilige, is hertogin Maria staand en ten voeten uit afgebeeld. Vermoedelijk gaat het hier om het eerste portret ten voeten uit in de Nederlandse kunstgeschiedenis en in elk geval vormt de miniatuur de uitdrukking van een groot zelfbewustzijn. Herhaaldelijk is deze miniatuur tevens gezien als een soort annunciatie-scène en daarmee opgevat als uitdrukking van Maria's wens om zwanger te worden. Recent onderzoek van Miranda Bloem heeft die hypothese weerlegd en laten zien dat de miniatuur een heel andere boodschap bevat.² Twee engelen vergezellen de hertogin, de engel rechts wijst naar het boek dat ze in haar handen houdt, de andere links van haar draagt een banderol met daarop de woorden: O milde Marie. De engelen sporen haar aan een vroom leven te leiden en goede werken te verrichten (mild te zijn). De miniatuur is dus niet alleen

121

² M. Bloem en J. Oosterman, 'Mary of Guelders. A donor portrait reconsidered', ter perse.

uitdrukking van zelfbewustzijn maar behelst tevens een programma voor het leven van de hertogin.

Het boek bevat geen wapenschilden of andere elementen die de hertogin identificeren en plaatsen in de traditie van haar familie en de Guliks-Gelderse dynastie. In vergelijkbare boeken uit adellijk bezit zijn heraldische verwijzingen juist heel gebruikelijk. Een goed voorbeeld is het beroemde getijdenboek van Katharina van Kleef (1417-1476), die in 1430 trouwde met Arnold van Egmond, hertog van Gelre na de dood van Reinald IV. Katharina volgde Maria dus op als hertogin van Gelre. In haar getijdenboek is ze niet alleen verschillende keren afgebeeld, ze wordt ook omringd door de tekenen die haar adellijke en dynastieke status benadrukken (afbeelding p. 134-135).³ Maria van Gelre is daarentegen nergens expliciet als hertogin afgebeeld, ook al toont de kleding die ze draagt dat ze uit hoge kringen afkomstig moet zijn. Dat het hier gaat om een afbeelding van Maria, de hertogin van Gulik en Gelre, blijkt dus niet uit de miniatuur zelf, maar uit het colofon dat elders in het gebedenboek is genoteerd.

122

Het colofon: de woorden van de kopiist

Bijna aan het einde van het omvangrijke boek dat hij geschreven heeft, noteert Helmich die Lewe, de kopiist van Maria's gebedenboek, een colofon (afbeelding p. 137). Het luidt als volgt:

Dit boic hait laissen scriven Maria, Hertzouginne van Gelre ind van Guylich, Ind grevynne van Zutphen, Vrouwe des edelen houtzougen Reynalts. Ind wart gheeynt oevermits broider Helmich die Lewe, Regulier zoe Marienborn bi Arnhem Int iair ons heren dusent vierhondert ind vuoff tzien op sent Mathias avont.

[Dit boek is geschreven in opdracht van Maria, hertogin van Gelre en van Gulik en gravin van Zutphen, vrouw van de edele hertog Reinald. En het werd voltooid door broeder Helmich die Lewe, regulier kanunnik te Mariënborn bij Arnhem in het jaar Ons Heren 1415 op de dag voor Sint Mathias.]

In middeleeuwse handschriften komt vaker een colofon voor, vaak met informatie over het jaar en de plaats waar het boek gemaakt is, soms ook met de naam van degene die het geschreven heeft en degene voor wie het gemaakt is. In gebeden- en getijdenboeken is een colofon echter heel zeldzaam.⁴ Colofons zijn wel te vinden in kloosterhandschriften die ten

3 Een goed overzicht over Katharina en haar getijdenboek biedt de catalogus van de tentoonstelling die hieraan gewijd was in Museum Het Valkhof van 10 oktober 2009 tot en met 3 januari 2010: R. Dückers en R. Priem e.a., *The Hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century* (Brussels, 2009).

4 E.A. Overgaauw, 'Where are the colophons? On the frequency of datings in late-medieval manuscripts', in: R. Schlusemann, J.M.M. Hermans en M. Hoogvliet, ed., *Sources for the history of medieval books and libraries* (Groningen, 1999) 81-84.

behoefte van de eigen gemeenschap gemaakt zijn.⁵ De kopiist in dergelijke boeken vermeldt haar of zijn naam, en besluit met het uitdrukkelijk verzoek om gebed voor het zielenheil van de kopiist. Binnen een kloostergemeenschap kent men de kopiist als een van hen. Het is dus relevant te weten voor wie men bidt. In gebeden- en getijdenboeken voor leken, is het nauwelijks relevant wie het boek heeft geschreven. De lezer heeft immers geen persoonlijke band met de kopiist. Dat in Maria's gebedenboek een colofon staat waarin de naam van de kopiist vermeld wordt, suggereert dat hij een bekende was van de hertogin. In elk geval was er een nauwe band tussen de Gelderse dynastie en het klooster Mariënborn. Juist dat gegeven maakte het relevant te vermelden wie het boek geschreven had en waar dit had plaatsgevonden.

Het colofon in Maria's gebedenboek verdient zorgvuldige lezing. Het begint met de mededeling dat het boek in opdracht geschreven is. Hoe vanzelfsprekend deze woorden ook lijken, zelden wordt de opdrachtgever van een handschrift vermeld. Van veel beroemde getijdenboeken is wel bekend voor wie ze gemaakt zijn, maar niet wie opdracht heeft gegeven.⁶ Hier weten we dat wel, en er is alle reden aan te nemen dat de opdrachtgeefster zich intensief bemoeid heeft met de samenstelling van het boek. De opdrachtgeefster is Maria, hertogin van Gelre en Gulik, en gravin van Zutphen. Het zijn de titels waarmee Maria aangeduid wordt sinds haar huwelijk met Reinald. Toch is er iets opvallends aan de hand: overal worden Reinald en Maria aangeduid als hertog en hertogin van Gulik en Gelre. Gulik, het territorium ten zuiden van Gelre, was vanaf 1379 in een personele unie verbonden met Gelre. Omdat Reinald (evenals Willem, zijn voorganger en oudere broer) afkomstig was uit het geslacht Gulik, en via moederszijde hertog van Gelre was geworden, gaf hij de voorrang aan Gulik wanneer zijn titels vermeld werden. Maria nam dat over, behalve dan in het gebedenboek. Vergiste de kopiist zich in de volgorde? Dat lijkt onwaarschijnlijk, want zijn afschrift is zo goed als foutloos en elders zijn fouten uitermate zorgvuldig gecorrigeerd. Of wilde Maria in de eerste plaats haar verbondenheid met het hertogdom Gelre uitdrukken in dit boek dat in het hart van Gelre tot stand is gekomen? We kunnen er slechts naar raden.

Na de informatie over Maria, volgen enkele woorden over de kopiist. Het boek werd voltooid, zo staat er, door broeder Helmich die Lewe, regulier kanunnik te Mariënborn nabij Arnhem. Over Helmich is nauwelijks iets bekend. Jaren later komt zijn naam voor in verband met de Agnietenberg, een klooster te Zwolle. Gelet op de kwaliteit van zijn schrijfwerk, is hij te typeren als een uitstekende kopiist en net als zijn medebroeders was hij vermoedelijk goed geschoold. Over Mariënborn valt meer te melden.⁷ Het gaat hier om een klooster dat

5 Het navolgende is gebaseerd op nog niet gepubliceerd onderzoek. Ik gaf hierover verschillende lezingen. Zie met name 'A copy as memorial. Why monastic scribes signed the books they made'. The John Hopkins University, Baltimore (9 april 2012).

6 Zie bijvoorbeeld de getijdenboeken die worden besproken in J.M. Hand, *Women, manuscripts and identity in Northern Europe, 1350-1550* (Farnham-Burlington, 2013).

7 Meest uitvoerige overzicht van gegevens en bronnen bieden W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler, ed., *Monasticon Windeshemense. Deel 3: Nederlande* (Brussel, 1980). Zie over Mariënborn ook: J. Oosterman, 'Mariënborn. Het huis bij de bron van Maria', in: Idem: *Maria van Gelre (1380-1429). Sporen in het landschap* (Nijmegen, 2018) 48-57.

behoorde tot het kapittel van Windesheim, de congregatie die voortkwam uit de Moderne Devotie. Mariënborn was, na Windesheim zelf, het tweede klooster in dit kapittel. Het werd gesticht in 1392 door rijke Arnhemse burgers, met steun van de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre. In latere documenten wordt die steun van de hertog voor het klooster bevestigd. Er zijn zelfs aanwijzingen voor nog nauwere banden. In de *Kroniek van Gelre* van Nijmegenaar Willem van Berchen staat dat Mechteld van Gelre, een tante van Reinald, in Mariënborn begraven is. Mogelijk hadden ook de ouders van Reinald, Willem van Gulik en Maria van Gelre, in Mariënborn hun laatste rustplaats. Reinald en Maria steunden het klooster ruimhartig, zo staat in een gezegelde brief uit 1420. Prior en convent spreken hun grote dank uit en verklaren hertog en hertogin in al hun gebeden te gedenken. Het schrijven van Maria's gebedenboek door Helmich die Lewe mag in dat licht vermoedelijk eveneens gezien worden als een tegenprestatie voor de ruime ondersteuning van het klooster. Het boek zelf is daarmee de materiële bezegeling van een vaste relatie waarin dynastieke en geestelijke belangen samenkomen.

124

Het gebedenboek werd voltooid op de dag voor Sint Mathias, zo vervolgt het colofon, dat wil zeggen op 23 februari van het jaar 1415. Dat was de dag voor Maria's vijfendertigste verjaardag. Of er een verband is tussen de datum van voltooiing en haar verjaardag is onduidelijk. Dat het niet op 24 februari, de verjaardag, is voltooid, is dan weer wel begrijpelijk. 24 februari viel in 1415 op een zondag, een dag waarop door religieuzen doorgaans niet gewerkt werd. Als Helmich het boek wilde verbinden met die datum, was er dus geen andere mogelijkheid dan het te dateren op de dag voor Sint Mathias. Na het colofon was Helmich nog niet klaar met zijn afschrift. Er volgen nog veertien folia met de *Honderd artikelen* van Hendrik Suso (afbeelding p. 138-139), een omvangrijke gebedsoefening die heel geliefd was in kringen van de Moderne Devotie, maar ook binnen andere religieuze kringen in het Nederrijngebied. De tekst in Maria's gebedenboek behoort tot de vroege, vooral Keulse, tak van de overlevering en verschilt van de versie die in het getijdenboek van Geert Grote voorkomt.⁸

Het colofon, dat zo cruciaal is voor de situering van het gebedenboek, is heel informatief en heeft tevens een persoonlijk karakter. Maar het is niet de enige passage die ons dichterbij Maria brengt. Het gebedenboek weerspiegelt op verschillende manieren de betrokkenheid en voorkeuren van de hertogin, bijvoorbeeld door de opbouw, de keuze voor de volkstaal en de specifieke selectie van gebeden.

Geen gewoon gebedenboek

Maria bracht haar jeugd door in de hoogste Franse hofkringen. Als nicht van de Franse koning en hofdame gedurende lange jaren van Valentina Visconti, maakte ze deel uit van de wereld die in het Europa rond 1400 cultureel en intellectueel toonaangevend was. De liefde

⁸ Over de *Honderd artikelen*: K. Bihlmeyer, ed., *Heinrich Seuse. Deutsche Schriften* (1907; herdruk, Frankfurt am Main, 1961); en J. Deschamps, 'De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van de *Hundert Betrachtungen und Begehungen* van Henricus Suso', *Ons Geestelijk Erf*, 63 (1989) 308-369.

voor mooie en bijzondere boeken werd gekoesterd in die kringen. Maria's oom Jean, de hertog van Berry, met wie ze nog in 1415 correspondeerde, was de grootste boekenliefhebber van zijn tijd. Voor hem maakten de Nijmeegse gebroeders Van Lymborch de *Belles Heures* en de *Très Riches Heures*. Het waren getijdenboeken die de conventies van dit boektype oprekten: ze bevatten nogal wat teksten die niet voorkomen in een standaard getijdenboek. Ook in andere getijdenboeken uit die jaren worden de grenzen opgezocht. Toch blijven ze herkenbaar als getijdenboek omdat de standaardelementen – Mariagetijden, Boetpsalmen en Dodenofficie – een prominente plaats innemen en min of meer de basisstructuur van het boek bepalen.

In Maria's gebedenboek worden eveneens de grenzen opgezocht: in dit geval niet door tussen de vaste onderdelen van het getijdenboek andere teksten in te voegen, maar door het te combineren met twee andere typen van devotionele boeken. Het bestaat daardoor feitelijk uit drie grote afdelingen: het eerste vertoont grote verwantschap met een getijdenboek en bevat Passiegetijden, Boetpsalmen, Trappsalmen, Kruisgetijden en het Dodenofficie. De Mariagetijden ontbreken maar hebben zeer waarschijnlijk ook deel van dit eerste deel uitgemaakt. Het tweede deel doet qua opbouw en inhoud sterk denken aan het brevier met achtereenvolgens een *Temporale* (gebeden voor de liturgische jaarcyclus die het leven van Christus volgt), een *Sanctorale*, waarin de heiligenfeesten vanaf het begin van de Advent voorkomen, en het *Commune Sanctorum*, met gebeden voor alle heiligen. Het derde deel tenslotte kan een 'gewoon' gebedenboek genoemd worden. Hier zien we passiegebeden, gebeden bij de mis, Maria-gebeden en talrijke zegeningen en bezweringen. Die combinatie van onderdelen is volstrekt uniek. Er is zo te zien geprobeerd een alomvattend gebedscompendium te maken voor een toegewijde leek. Daarin overtreft Maria's gebedenboek de handschriften van haar Franse verwanten. Het is omvangrijker en veeleisender voor de gebruiker ervan omdat het werkelijk voor iedere gelegenheid, ieder moment van de dag en iedere dag van het jaar gebeden bevat.

Gebeden- en getijdenboeken uit Franse hofkringen zijn geschreven in het Latijn, zoals trouwens vrijwel alle verwante handschriften voor de adel in de jaren rond 1400. Dit geldt voor de Franse pronkexemplaren van haar ooms, neven, tantes en nichten, en het is tevens de norm in de Noordelijke Nederlanden. Maria's gebedenboek daarentegen is geschreven in de volkstaal. Het ligt voor de hand hierbij aan invloed van de Moderne Devotie te denken, waarvoor het getijdenboek in de vertaling van Geert Grote dé standaard werd. Maria's boek is immers geschreven binnen muren van een klooster dat in die traditie geworteld is. Toch is er met de gekozen volkstaal wel iets bijzonders aan de hand. Het gaat om het Ripuarisch, de taal uit het zuidelijke deel van het hertogdom Gulik. Die keuze is opvallend: het is immers niet Maria's moedertaal en het is evenmin de taal die we verwachten in een boek dat geschreven is in de omgeving van Arnhem. De keuze voor het Ripuarisch heeft misschien een politieke betekenis, zoals ik elders heb betoogd en zoals ook Helmut Tervooren heeft opgemerkt in zijn baanbrekende studie over literatuur in het Nederrijngebied: 'sie wählt eine Varietät des Territoriums und macht damit die Sprache zum politischen Zeichen.'⁹ In elk

9 H. Tervooren, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volks-sprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas* (Berlijn, 2006) 267; J. Oosterman, 'Bidden in de

geval lijkt het de taal te zijn die Maria heeft geleerd in de maanden voor haar huwelijk, om voorbereid te zijn op haar nieuwe leven in het Nederrijng gebied. Petrus van Merode, die een belangrijke rol speelde bij de onderhandelingen over het huwelijkscontract, was afkomstig uit het gebied waar Ripuarisch werd gesproken. Hij verbleef maandenlang aan het hof van Louis d'Orléans en Valentina Visconti, trad al voor 1404 op als secretaris en raadsman van hertog Reinald IV en verbleef ook jaren later nog verschillende keren aan het Gelderse hof. Bovendien vertaalde hij de Franse *Pélerinage de vie humaine*, een tekst die hij heeft verkregen, zo schrijft Ursula Peters, door bemiddeling van Marie d'Harcourt. Deze Petrus van Merode zou heel goed degene kunnen zijn geweest die Maria in de maanden voor haar huwelijk vertrouwd heeft gemaakt met haar nieuwe taal. Bovendien zijn er goede redenen om aan te nemen dat hij een rol heeft gespeeld bij de samenstelling van Maria's gebedenboek.¹⁰

126

Niet alle teksten zijn in de volkstaal geschreven. De getijdenoefeningen bevatten omvangrijke passages uit diverse psalmen. Juist die psalmteksten zijn allemaal in het Latijn genoteerd. Zo'n combinatie van volkstaal en Latijn in de getijden, is alleen uit dit handschrift bekend. Binnen een tekstueel kader dat in de volkstaal geschreven is, zijn heel specifieke onderdelen, namelijk de psalmen, in het Latijn, de taal van de liturgie. Dit moet wel op Maria's uitdrukkelijke wens gedaan zijn. In hoge adellijke kringen leerden ook vrouwen vaak lezen (en bidden) in het Latijn.¹¹ Als jong adellijk meisje, zo mogen we aannemen, heeft Maria de psalmen in het Latijn geleerd. Bij het samenstellen van het gebedenboek van Maria van Gelre is de verrassende keuze gemaakt voor de volkstaal. De psalmteksten kende Maria echter maar al te goed in het Latijn. Ze moet zeer gehecht zijn geweest aan die Latijnse teksten, en juist daarom wilde ze die psalmen, ook binnen het kader van volkstalige gebedsoefeningen, vermoedelijk in het Latijn bidden. Eenmaal komt er Frans voor in het gebedenboek. Het Dedenofficie, een gebedsoefening voor de gedachtenis van de overledenen, bevat een kort gebed voor een overleden vrouw. Het is hier voorzien van het opschrift: 'Pour une femme'. Of juist bij dit gebed voor een overleden vrouw bewust voor het Frans is gekozen, of dat er per ongeluk een opschrift is overgenomen uit het voorbeeld dat de kopiist voor zich had (dat dan een Frans boek moet zijn geweest) is niet vast te stellen.

Dagelijks gebruikt

De opbouw van het boek en de taalkeuze zijn persoonlijk gekleurd en dat geldt misschien nog wel meer voor de keuze van veel van de gebeden. De *Honderd artikelen* van Suso, de tekst die kopiist Helmich nog na het colofon toevoegde, moet geliefd zijn geweest bij Maria want het vertoont relatief veel sporen van gebruik: de bladzijden zijn vervuild door herhaaldelijke aanraking (afbeelding p. 138-139). Ook elders in het boek zijn duidelijke sporen

volkstaal. De taal van Maria van Gelre als politieke keuze, ca. 1405-1430', in: D. Verhoeven e.a., ed., *Gelderland grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden* (Nijmegen, 2016) 50-59.

10 J. Oosterman, 'Secretaris, klerk, tolk en vertaler. Petrus van Merode en het Guliks-Gelderse hof in de vroege vijftiende eeuw', *Madoc*, 32 (2018) 92-100.

11 Zie bijvoorbeeld: Hand, *Women, manuscripts and identity in Northern Europe*, 172-186.

van gebruik zichtbaar. Recent heeft Kathryn Rudy laten zien dat het gebedenboek van Maria van Gelre daarin verschilt van het getijdenboek van haar opvolgster Katharina van Kleef waarvan het perkament vrijwel brandschoon is. In Maria's boek zijn er op enkele plaatsen sterke sporen van beschadiging door kussen of aanraking. De bladgrote miniatuur van de Maagd Maria gezeten op een troon is er een goed voorbeeld van. De blauwe mantel is flink afgesleten (afbeelding p. 142). Ook zijn er hier en daar sporen van was, vermoedelijk afkomstig van een druijpende kaars. Ze prikkelen de verbeelding, zo merkte Rudy op en ze wijst op een gebed voor de vespers van Kerst. In de marge van de pagina waarop deze tekst staat, zijn de duidelijke sporen van twee druppels was te zien (afbeelding p. 140-141). 'This text represents vespers for Christmas Eve and if wax were in fact dripped here [...] we can begin to build a narrative about how an early user actually prayed from this manuscript on Christmas Eve, one of the darkest nights of the year.'¹²

De passiedevotie, die in de *Honderd artikelen* zo prominent aanwezig is, is ook elders in het gebedenboek ruim vertegenwoordigd. Op zichzelf zegt dit niet zoveel: het behoort tot de meest geliefde thema's in de vroomheid van de late middeleeuwen. Ook de heiligende-votie is heel gebruikelijk. Maar in dit boek is er wel iets bijzonders aan de hand. Het bevat een groot aantal suffragieën, korte gebeden tot heiligen met het verzoek om voorspraak bij God. Ruim 180 heiligen krijgen een plaats in Maria's gebedenboek, terwijl enkele tientallen gebruikelijk is. Alleen het getijdenboek van René d'Anjou, genoemd naar een latere eigenaar, bevat zo'n honderd suffragieën en komt nog enigszins in de buurt van wat we hier aantreffen.¹³ Heiligen met blauw bloed zijn opvallend goed vertegenwoordigd in Maria's gebedenboek, waaronder Karel de Grote (afbeelding p. 143), Lodewijk de Heilige, Reinald van Dortmund, Elisabeth van Thüringen, Bathildis, Helena, Guntrammus van Bourgondië, Etheldreda van Engeland, Radegundis van Poitiers, Wenceslaus van Bohemen, Dagobert van Frankrijk. Ze voelde zich thuis onder keizers en keizerinnen, koningen, koninginnen en ridders. Dat deze suffragieën relatief weinig sporen van gebruik vertonen, betekent overigens niet dat Maria ze niet waardeerde. Alleen al de rijke verluchting wijst op het belang dat ze eraan hechtte. Maar juist omdat er voor zoveel dagen van het jaar een heilige was te vinden, kwamen die heiligen maar een keer per jaar langs. Tussen voltooiing van het boek in 1415 en Maria's overlijden in 1428 of 1429 heeft ze die suffragieën dus maar twaalf of dertien keer nodig gehad. Verschillende heiligen vervulden ook specifieke functies bij ziekten, bedreigingen of bij voorbeeld voor bescherming op reis. Maar juist met het oog daarop bevatte het boek opvallend veel teksten in het derde deel.

Angst voor ziekte, plotselinge dood en geweld was in de middeleeuwen heel manifest. Gebeden, bezweringen en zegeningen om die bedreigingen het hoofd te bieden, waren dan ook onmisbaar. In Maria's gebedenboek staan er uitzonderlijk veel. Het sluit goed aan bij

12 Kathryn M. Rudy, 'Signs of wear, distant looking, and added texts in the prayer book of Mary of Guelders', Lezing te Nijmegen (24 november 2018). Online beschikbaar <https://youtu.be/Y6G2v7jrEqM> (geraadpleegd 16 jan. 2019).

13 Van der Laan, 'Mary of Guelders and her book', 201.

wat de kronieken, rekeningen, oorkonden en brieven vertellen over haar leven. Uit verschillende bronnen is ook bekend dat haar man beducht moet zijn geweest voor de plotselinge dood. De astroloog en medicus Laurentius van Wye voorspelde ooit dat Reinald tijdens een van zijn reizen zou sterven. Gebeden voor bescherming op reis komen veel vaker voor. Heel bekend is het gebed dat in een paar getijdenboeken van Jean de Berry te vinden is, maar ook in diverse andere handschriften. Het gaat om een gebed waarin de bezitter van het boek bescherming voor zichzelf afsmeekt: ‘Ad accipiendam viam suam in exitu domus, ville vel loci, in viam pacis, salutis et prosperitatis dirigat Dominus Jhesus Christus, gresse nostros et angelus suus bonus concomitetus nibiscum [Om zijn weg te volgen bij vertrek uit huis, stad of land, richt Jezus Christus, onze Heer, onze stappen in de richting van de weg van vrede, gezondheid en voorspoed, en zijn goede engel vergezelt ons].’¹⁴ Ook een van de gebeden in het Maria’s boek is bedoeld om de gevaren tijdens het risicovolle reizen af te weren. ‘Dit les alle daighe,’ staat er boven een gebed dat Maria dagelijks moest bidden, maar niet om zichzelf veilig te stellen, maar om bescherming voor haar echtgenoot Reinald af te smeken tijdens zijn reizen (zie afbeelding p. 144).¹⁵ En juist in dat opzicht is dit gebed uniek. Het belang ervan wordt nog eens benadrukt door zijn lengte: het beslaat vijf pagina’s. Het gebed moet speciaal voor dit boek gemaakt zijn. Het begint met het aanroepen van negen engelen die Reinald zouden moeten behoeden voor de dood door verdrinking of wapengeweld:

Reyner van Gulich ind van Gelre sich huden ophevet. Negen engelen ich yn huden bevele. Drie in sijnen weghe ind drie in sijne steghe ind drie an allen eynden dae he sich huden hyn sal weynden.

[Moge Reiner van Gulik en van Gelre vandaag verheven worden. Negen engelen beveil ik hem aan: drie op de wegen die hij gaat, drie in de stegen, en drie tot alle einden waarheen hij vandaag zal gaan.]

Tot viermaal toe wordt in dit gebed expliciet gevraagd om de bescherming van Reyner. Dat was niet zijn officiële naam maar de koosnaam die Maria vaak gebezigd zal hebben. Het is een heel persoonlijk gebed waarvan er eigenlijk geen tweede voorbeeld te geven valt.

Besluit

Maria’s gebedenboek is een persoonlijk document dat nauw te verbinden valt met het verhaal van haar leven. Het vormt de uitdrukking van haar status en identiteit als adellijke dame, niet door de nadruk te vestigen op de uiterlijkheden daarvan – wapenschilden, deviezen – maar juist door ruimte te bieden aan aspecten van haar persoonlijke devotie en be-

14 T.B. Husband, *The art of illumination. The Limbourg brothers and the Belles Heures of Jean de France, Duc de Berry* (New York, 2008) 263.

15 Over dit gebed, met een uitgave: F. Gorissen, ‘Ein Reisesegen für Herzog Reinald von Geldern aus dem Jahre 1415’, *Geldrischer Heimatkalender* (1971) 103-118.

kommernissen. De ambitieuze opzet en de inhoud van het boek sluiten nauw aan bij het programma waarvan de beroemde miniatuur de uitdrukking vormt. Maria wenste een vrouw te zijn die vroomheid en liefdadigheid beoefende, maar wel vanuit een zelfbewuste houding in de wereld. Ze heeft haar boek intensief gebruikt. Dit laat zien dat de talrijke daden van liefdadigheid, de bedevaarten, de religieuze stichtingen die zijn vastgelegd in administratieve bronnen, samengingen met innerlijke overtuigingen.

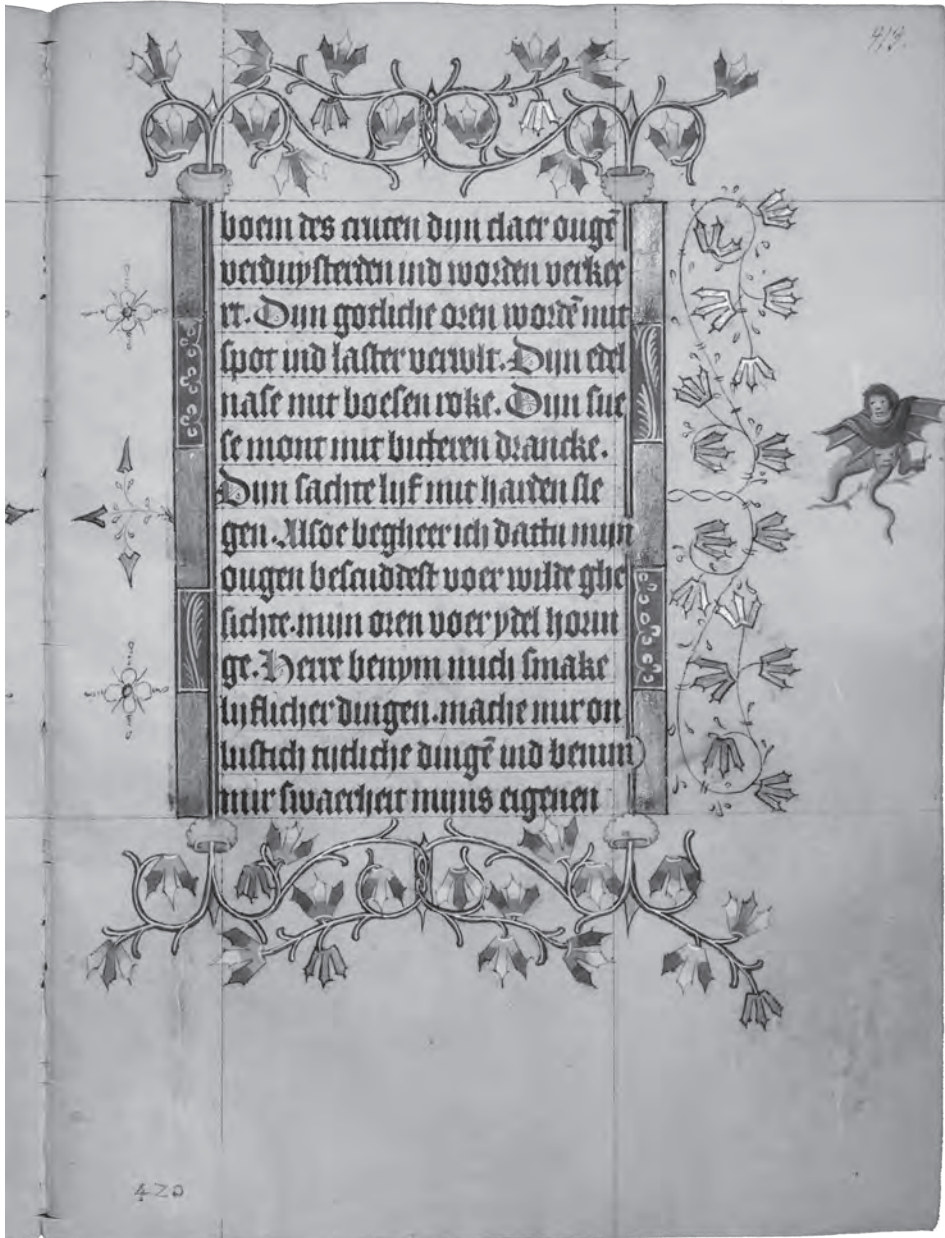
In juni 1423 overleed Reinald. Het huwelijk was kinderloos gebleven, Maria was niet langer welkom in het hertogdom Gelre, maar uit administratieve bronnen blijkt dat haar maatschappelijke en politieke ambities bleven bestaan. Niet lang daarna heeft ze haar tien jaar oude gebedenboek laten uitbreiden. Haar vrome ambities waren evenmin verminderd. Ook in dit toegevoegde gedeelte is er een miniatuur waarop Maria staat afgebeeld (afbeelding p. 145). Ze heeft zich hier veel conventioneeler laten afbeelden: geknield in gebed tot de Moeder van God en gekleed in rouwgewaad. Ook nu geen uiterlijke tekenen van haar vorstelijke status of haar dynastieke aanspraken. Het gebedenboek van Maria van Gelre is gevormd door haar adellijke achtergrond en haar krachtige persoonlijkheid, tot in de kleinste details maar onnadrukkelijk.

Johan Oosterman (1962) is professor of Medieval and Early Modern literature at Radboud University. In his research culture and literature of the Lower Rhine region plays an important role. Other fields of interest are late medieval song culture and literature in late medieval Bruges. In 2015 he initiated a project on Mary of Guelders and her prayer book aimed at research, conservation and a major exhibition in Museum Het Valkhof (13 October 2018-6 January 2019). From September 2019 on he is director of the Radboud Heritage Programme. In the coming years the history of (book)collections is one of his research topics.

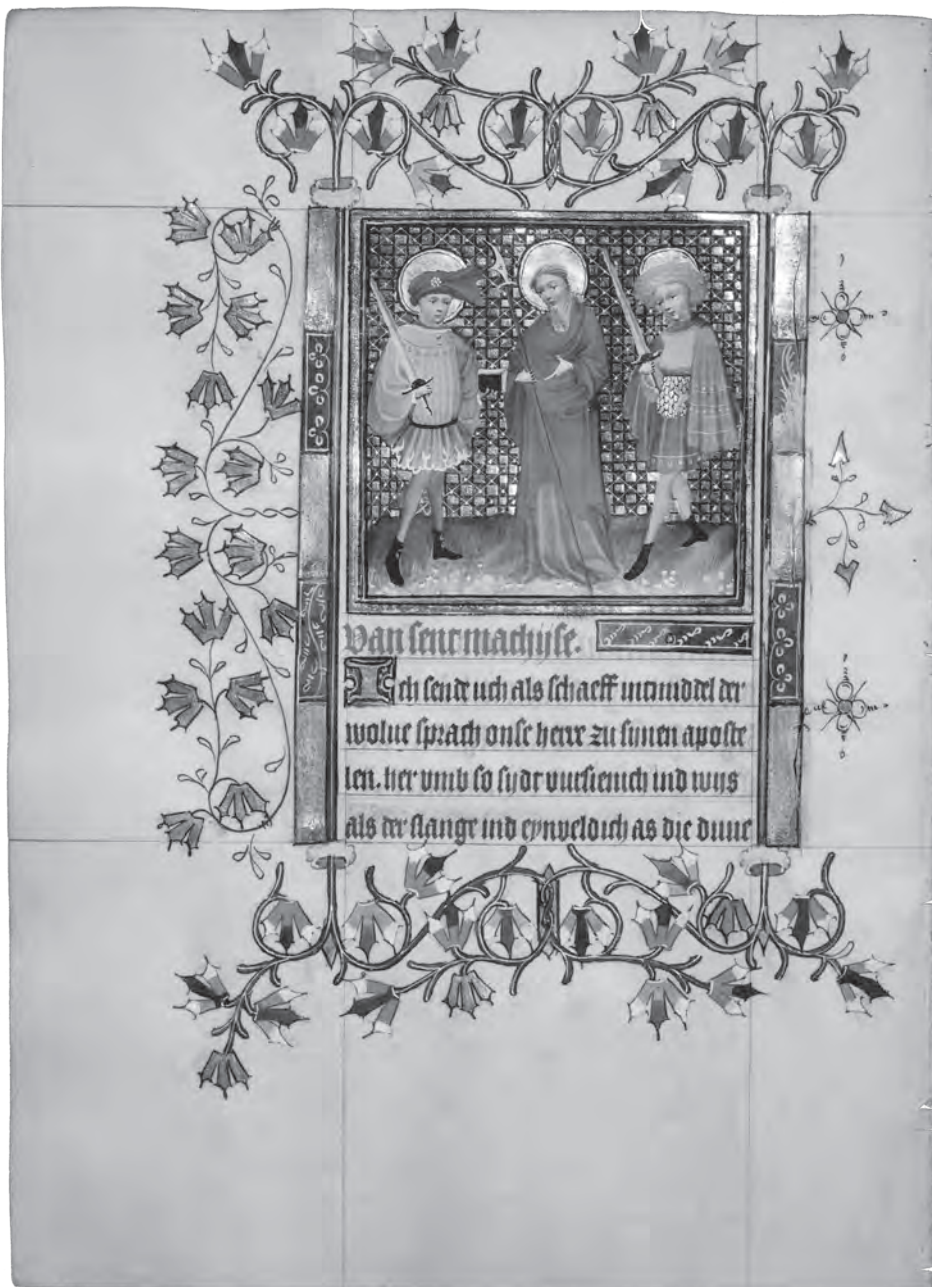
Radboud University, Department of Dutch Language and Culture, P.O. Box 9103, 6500 HD Nijmegen, the Netherlands – j.oosterman@let.ru.nl

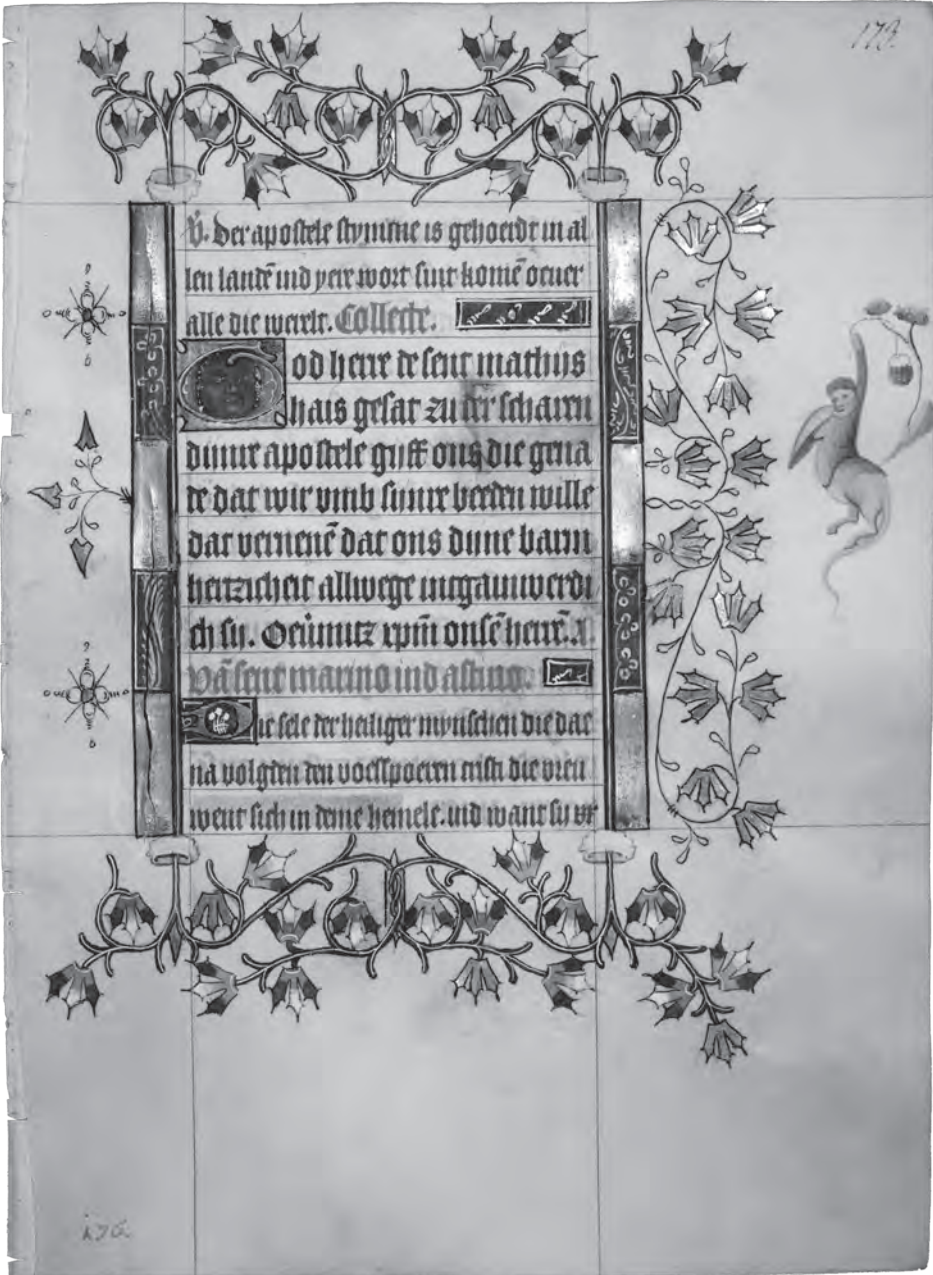
Miniatuur met Maria van Gelre, staand in een hortus conclusus (Gebedenboek van Maria van Gelre, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 19v)

Gedeelte van Heinricus Suso, *Honderd Artikelen*. Rechts een marginaal motief: een fantasiefiguur (*Gebetenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 413r)

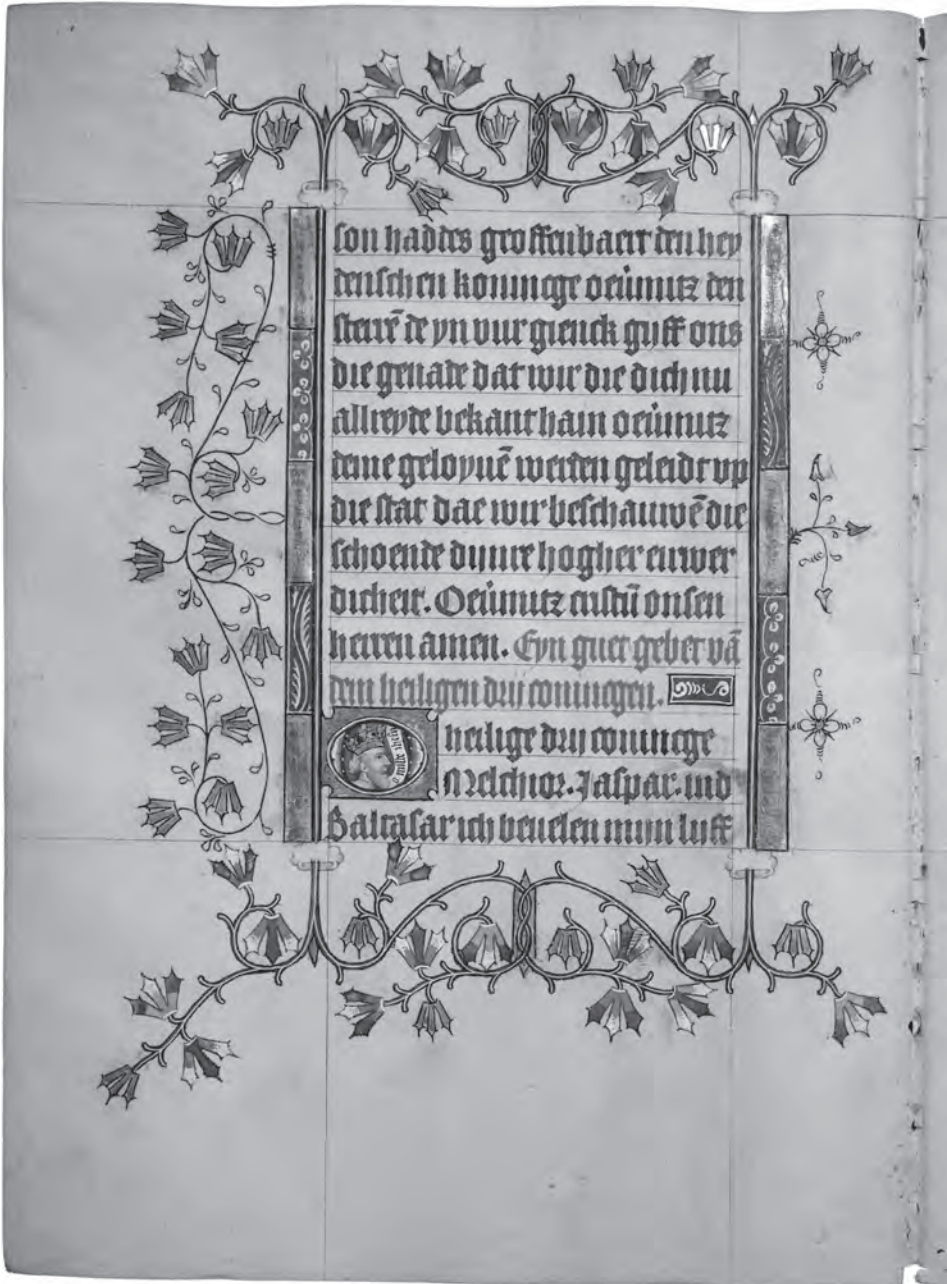
Suffragiën. Links een miniatuur met de apostel Matthias en met Marinus en Asterius van Rome. Rechts een marginaal motief: een fantasiefiguur (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 172v-173r)

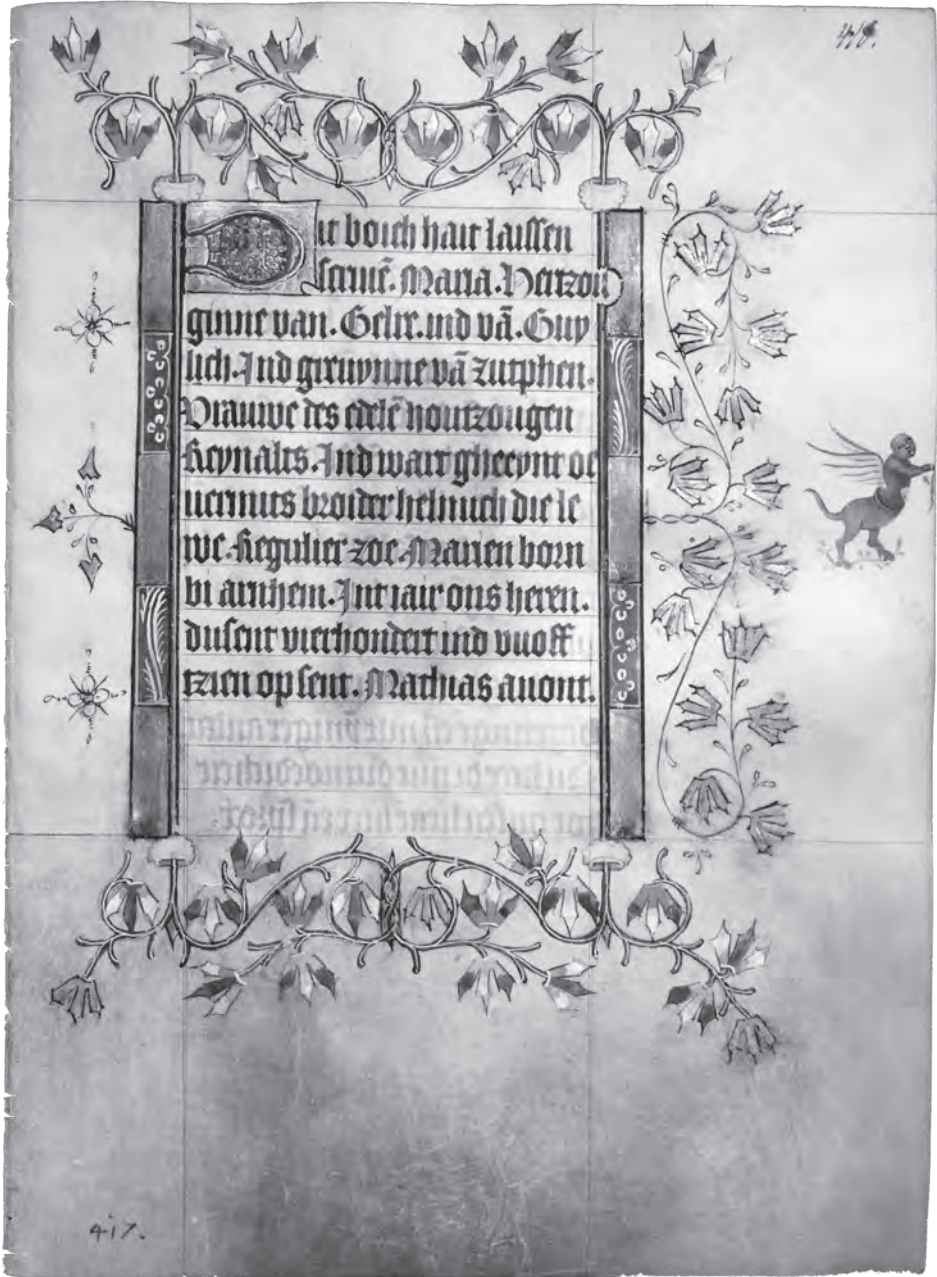

Op de linkerpagina een miniatuur met Maria en kind en geknield de opdrachtgeefster, Katharina van Kleef, het geheel omringd door margedecoratie met wapenschilden. Op de rechterpagina het begin van de Boetsalmen in Latijn en een miniatuur met de aankondiging aan Joachim, geknield in gebed,

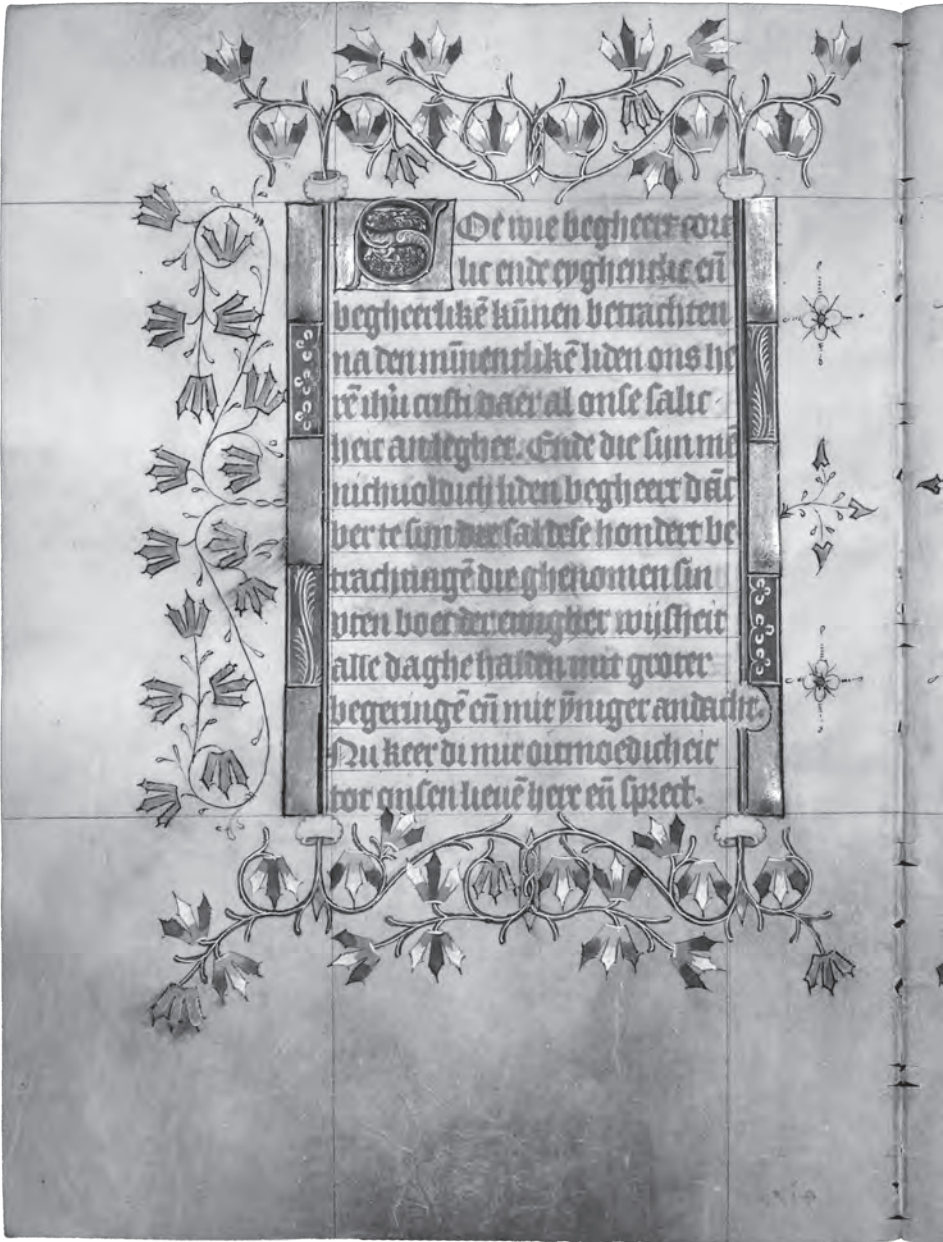

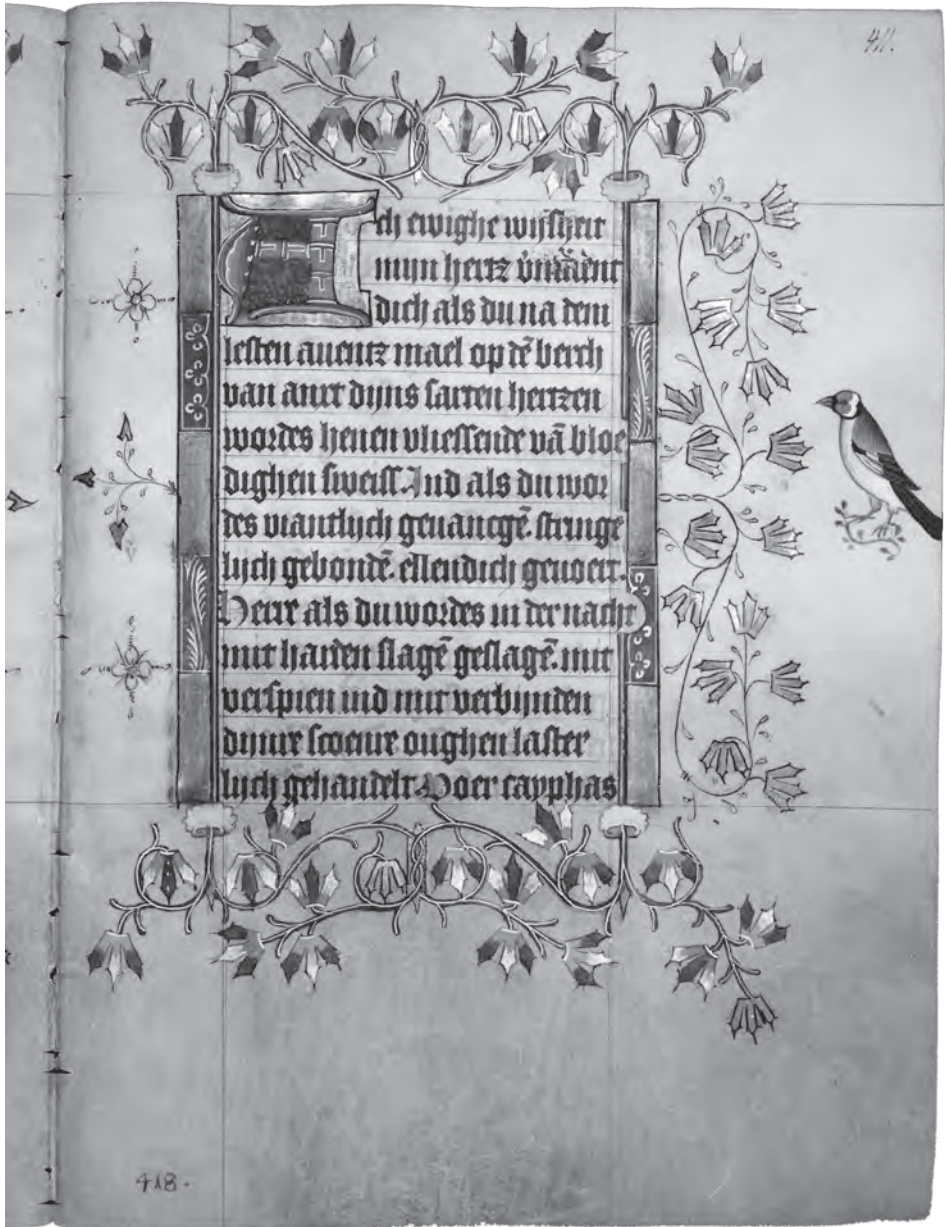
Gebed tot de heilige Driekoningen. Gehistorieerde initiaal met kopje van een koning met banderol waarin staat 'O milde ihesu' (Gebedenboek van Maria van Gelre, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 68v)

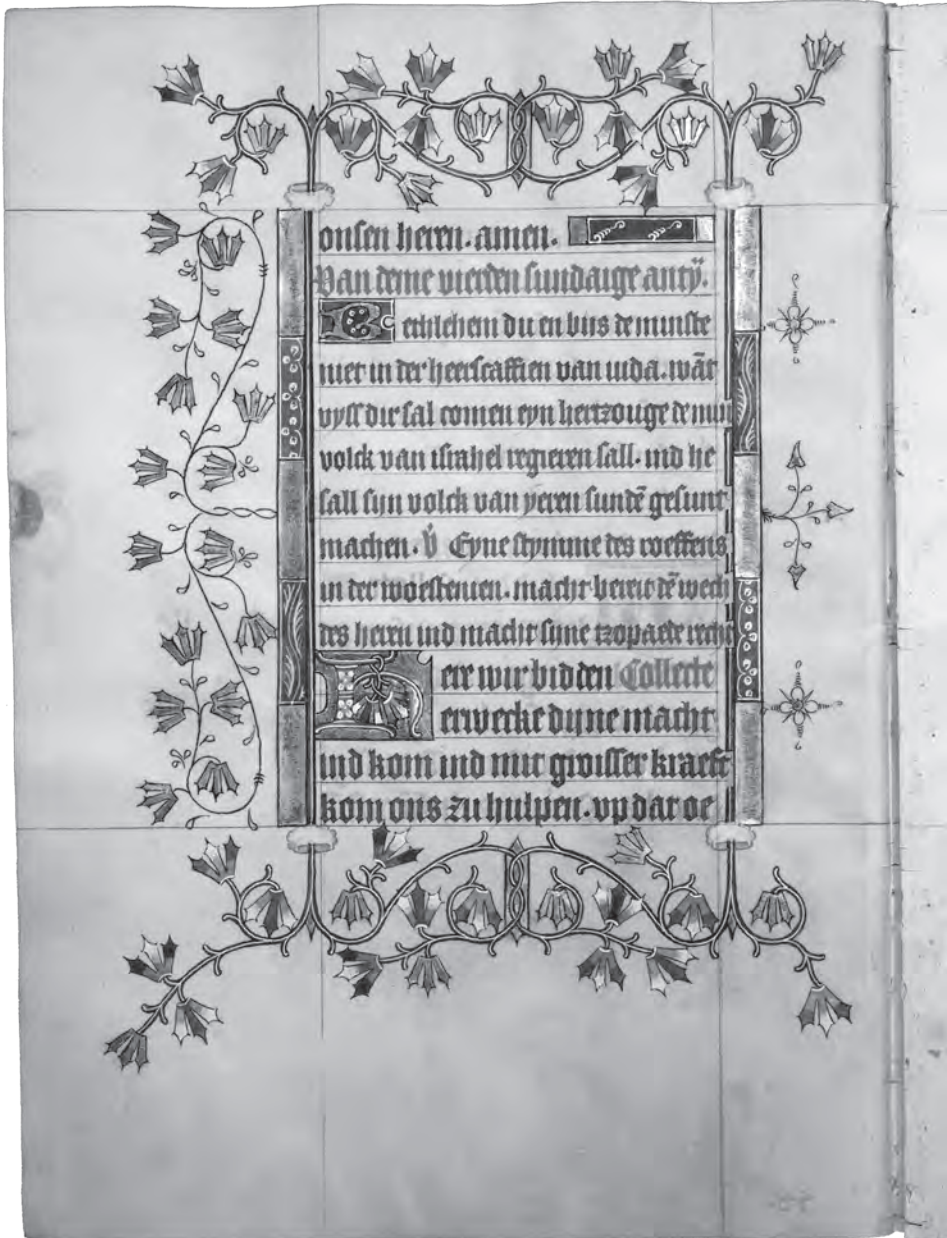

Colofon door Helmich die Lewe. Rechts een marginaal motief (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 410r)

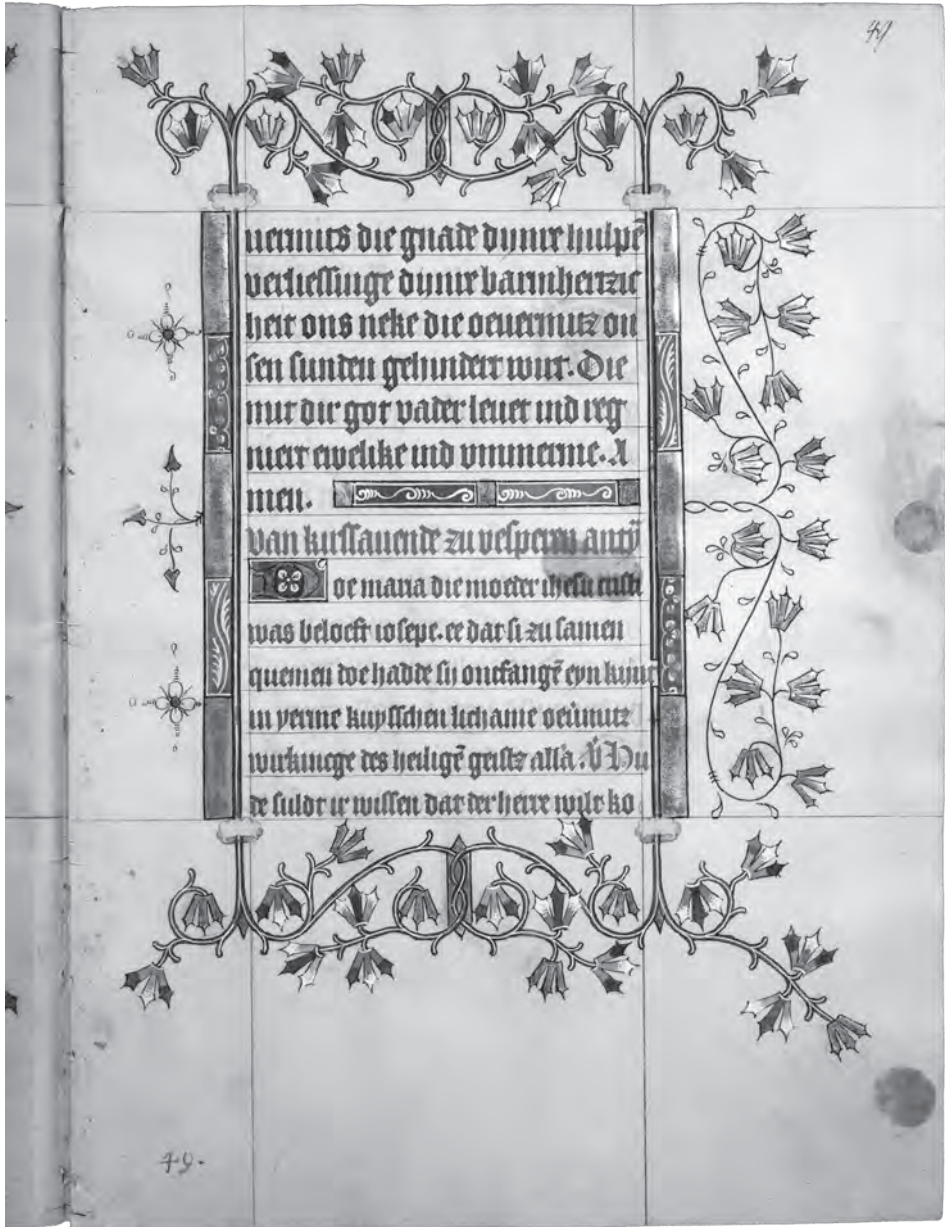

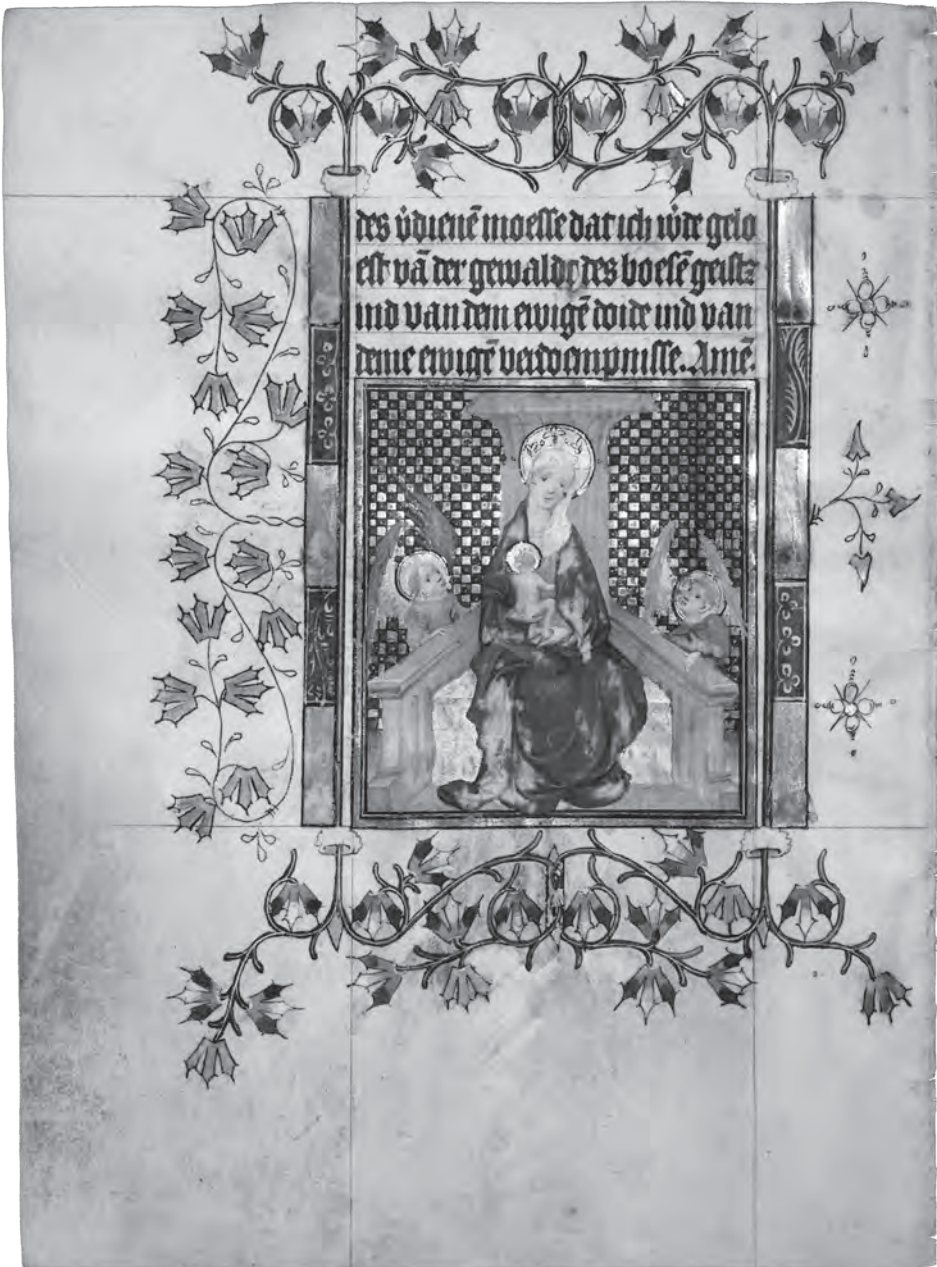
Begin van Heinricus Suso, Honderd Artikelen. Rechts een marginaal motief: een vogel (*Gebetboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 410v-411r)

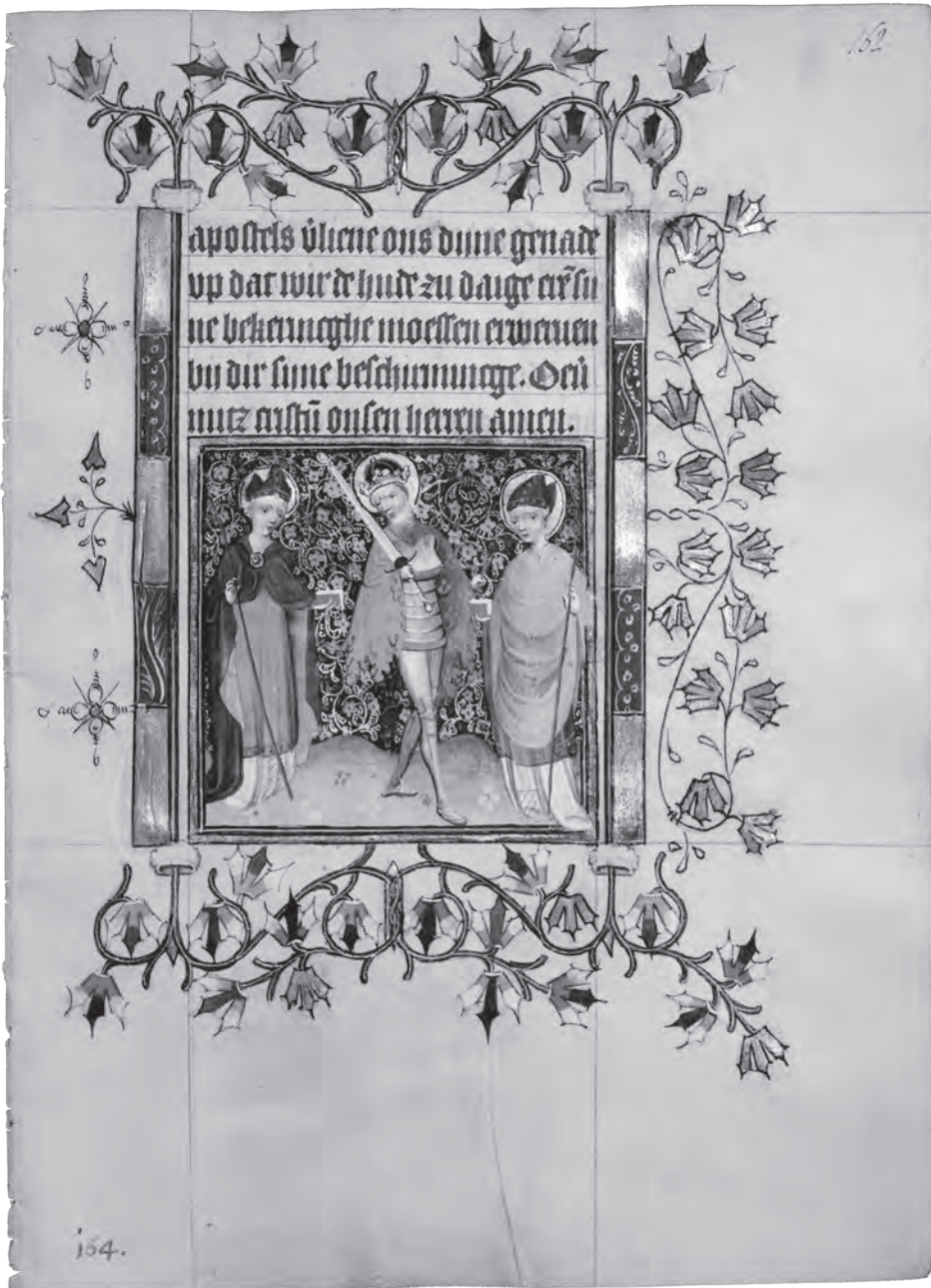

Gebeden voor de vierde zondag van de advent en de vespers voor kerst. In de marges vlekken,
 vermoedelijk veroorzaakt door was (*Gebedenboek van Maria van Gelre, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin*
 – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 48v-49r)

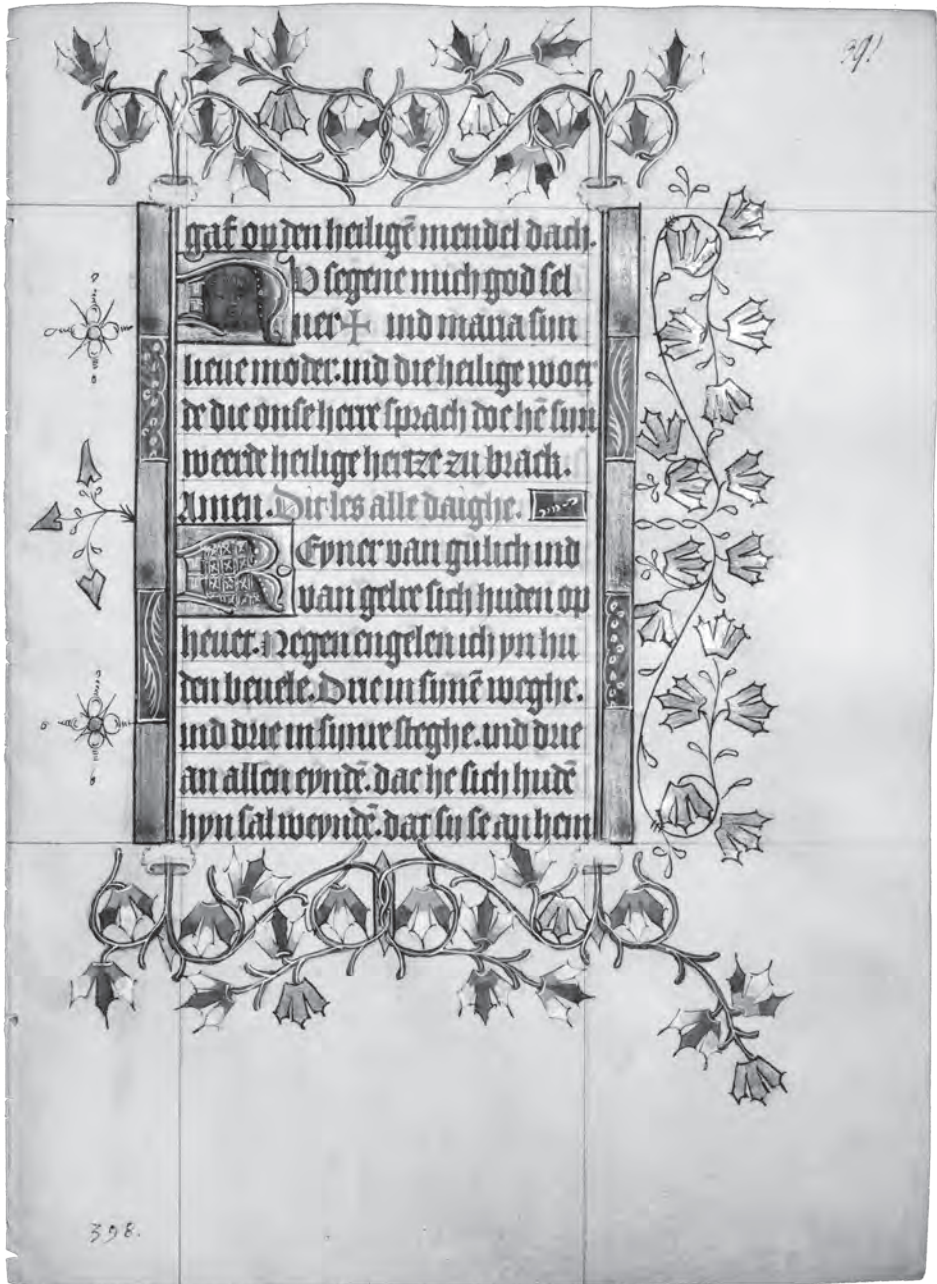

Maria met kind, gezeten op een troon (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 284v)

143

Miniatuur met de heilige Polycarpus, Jan Guldemon (Johannes Chrisostomos) en Karel de Grote
 (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms.
 germ. qu. 42, fol. 162r)

'Dit les alle daighe'. Zegening om de bescherming van Reinald af te smeken (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, 1415; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 391r)

Maria met kind en links geknield de opdrachtgeefster, Maria van Gelre (*Gebedenboek van Maria van Gelre*, ca. 1425; Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. qu. 42, fol. 476v)

Houses divided? Noble familial and class connections during the Age of Revolution and Napoleon

9

Mary K. Robinson

'Le mariage m'a toujours fait peur.' Ongehuwde adellijke vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw

27

Evelyn Ligtenberg

Steekpenning of welkomstgeschenk? De strijd voor eerherstel van Gerrit Burchard en Adolf Hendrik van Rechteren

55

Michel Hoenderboom

The politics of presence. Place making among the Swedish iron producers in the county of Västmanland ca. 1750-1850

75

Marie Steinrud

De Belgische orangistische adel, deel II. De rol van de adel in het Belgisch orangisme (1830-1850)

93

Els Witte

